

Basra ve Kûfe Dil Ekollerinin Semâ' Özelinde İhtilaflarının Örneklerle İzahı

Merve Küçükzoroğlu | 0000-0001-6740-0576 | mervekucukzoroglu@artuklu.edu.tr

Arş. Gör., Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arap Dili ve Edebiyatı
Bölümü, Mardin, Türkiye

ROR ID: [0396cd675](https://orcid.org/0396cd675)

Öz

İslâm dünyasında fetih hareketlerinin artmasıyla Arap olmayan milletler Araplarla bir arada yaşamaya başlamış, Arapça'ya olan yönelim artmış, bunun neticesinde dilde bozulmalar meydana gelmiştir. Lahn denilen bu bozulmalar, dînî nasların yanlış anlaşılması da dâhil birçok hataya sebebiyet vermiştir. Lahnin önüne geçmek için gramer kurallarının tespiti zorunlu hale gelerek bu hususta ilk çalışmalar Basra'da yapılmıştır. O dönemde Kûfe'de çeşitli alanlarda ilmi faaliyetlerin yürütülüyor olması sebebiyle Kûfe âlimlerinin, dil çalışmalarına daha sonra dâhil olduğu söylenmiştir. Yaşanılan bölgelerin coğrafi konumu, buralardaki siyasi ve sosyal durumlar ve yöntem farklılıkları Kûfe ve Basra'nın iki ayrı ekol olmasında etken sebepler olmuştur. Nahiv kaideleri ortaya konulurken her iki ekol de semâ', kıyâs, icmâ' gibi metotları kullanmışlar, ancak bu metotları kullanma bakımından farklılık göstermişlerdir. Aynı şekilde çalışmamızın ana konusunu teşkil eden semâ'da başvurulan kaynaklar hususunda da birbirlerinden ayrılmışlardır. Basra ekolünün bu kaynakların kullanımında tavizsiz, katı bir tutum sergilediği söylenirken Kûfe ekolünün bir miktar daha müsamahakâr davrandığı belirtilmiştir. Nitekim nahiv kurallarının oluşturulmasında esas alınan tüm yöntemlerin çıkış noktası olan semâ'da takınılan tavrın diğer metotların kullanımında da tesiri olmuştur. Söz konusu metot hakkında gerek Arapça gerek Türkçe çalışmaların yapıldığı görülmüştür. Araştırmamızda ekollerin semâ' özelinde ihtilafa düştükleri noktalar, örnekler vasıtasıyla müşahhas bir hale getirilecektir. Çalışmamızda semâ'dan ana hatlarıyla bahsedilerek müracaat edilen kaynaklar, Basra ve Kûfe ekollerinin farklı yaklaşımlarıyla birlikte ele alınacaktır. Çalışmamızı özgün kılacak nokta ise ekollerin semâ' metodunda ihtilafa düştükleri meselelerin örnekler üzerinden izah edilecek olmasıdır. Böylelikle ihtilaf noktaları teoriden pratiğe dökülerek somutlaştırılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Arap Dili, Nahiv, Basra Ekolü, Kûfe Ekolü, Semâ', İhtilaf.

Atıf Bilgisi

Küçükzoroğlu, Merve. "Basra ve Kûfe Dil Ekollerinin Semâ' Özelinde İhtilaflarının Örneklerle İzahı". *Düzce İlahiyat Dergisi* 7/1 (Haziran 2023), 33-59. <https://doi.org/10.61272/duid.1321209>

Geliş Tarihi	09.01.2023
Kabul Tarihi	16.05.2023
Yayın Tarihi	30.06.2023
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – iThenticate
Etik Bildirim	etik.duzceilahiyat@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Explanation of the Disputes of the Başra and Kūfa Language Schools in the Samā' with Examples

Merve Küçükzoroğlu | 0000-0001-6740-0576 | mervekucukzoroglu@artuklu.edu.tr
Res. Asst., Mardin Artuklu University, Faculty of Literature, Department of Arabic
Language and Literature, Mardin, Türkiye

ROR ID: [0396cd675](https://orcid.org/0396cd675)

Abstract

With the increase in conquests in the Islamic world, non-Arab nations began to live together with Arabs, the orientation towards Arabic increased, and as a result, language deterioration occurred. These corruptions, called lahn, have caused many mistakes, including the misunderstanding of religious texts. Determination of grammatical rules became obligatory in order to prevent lahn, and the first studies on this issue were carried out in Başra. Since scientific activities were carried out in various fields in Kūfa at that time, scholars of Kūfa were later included in language studies. The geographical location of the inhabited regions, the political and social conditions and the differences in method were the factors that made Kūfa and Başra two different schools. While determining the rules of syntax, both schools used methods such as samā', qiyās, ijmā', istihsān, istiṣhābul ḥāl, but they differed in terms of using these methods. Likewise, they differed from each other in terms of the sources referenced in samā', which constitutes the main subject of our study. While the Başra school was uncompromising and strict in the use of these resources, the Kūfa school was a little more tolerant. As a matter of fact, the attitude adopted in samā', which is the starting point of all methods based on the creation of syntax rules, had an impact on the use of other methods as well. When we examine the studies on samā' and qiyās, the abundance of studies on qiyās draws attention. Although the studies on qiyās and its sub-titles have shed light on the samā' method and the differences in this regard, no study specific to samā' has been found. In order to overcome this deficiency to some extent, in our study, the main lines of samā' will be mentioned and the referenced sources will be discussed together with the different approaches of the Başra and Kūfa schools. The point that will make our work unique is that the issues that the schools disagree on in the samā' method will be explained through examples. Thus, the points of disagreement will be tried to be embodied by pouring them from theory into practice.

Keywords

Arabic Language, Syntax, Basra School, Kufe School, Samā', Dispute.

Citation

Küçükzoroğlu, Merve. "Explanation of the Disputes of the Başra and Kūfa Language Schools in the Samā' with Examples". *Düzce Divinity Journal* 7/1 (June 2023), 33-59. <https://doi.org/10.61272/duid.1321209>

Date of Submission 09.01.2023

Date of Acceptance 16.05.2023

Date of Publication 30.06.2023

Peer-Review Double anonymized - Two External

Ethical Statement It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Plagiarism Checks Yes - iThenticate

Conflicts of Interest The author(s) has no conflict of interest to declare.

Complaints etik.duzceilahiyat@gmail.com

Grant Support The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Copyright & License Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the **CC BY-NC 4.0**.

Giriş

(نَحْو-يُنْحُو) fiilinden türeyen nahiv (نَحْو) kelimesi aslı itibariyle mastar olup “yönelmek, kastetmek, meyletmek” anlamlarına gelir.¹ Istilâhî manası hususunda muhtelif tarifler yapılmakla beraber kaynaklarda en çok zikredilen tanımlardan bir tanesine yer verilecektir. İbn Cinnî'ye (ö. 392/1001) göre nahiv; i'rab ve i'rab dışındaki tesniye, cem'i, tahkîr, teksîr, izafet, nisbet ve terkip gibi tasarruflarda Arap kelamının üslubuna yönelmektir ki Arap olmayanlar fesahat noktasında onları takip etsinler, Arap olmadıkları halde bu dili konuşabilsinler. Bu uyumdan saparlarsa da geri döndürülebilirler.²

Önceleri sarf ilmini de içine alan nahiv, müstakil bir ilim olmasıyla birlikte günümüzde “sözdizimi, sentaks” olarak ifade edilip lafzın cümle içindeki durumunu ve bu durumuna göre i'rabını inceleyen bilim dalı şeklinde tanımlanmıştır.³

İslâm coğrafyasında gelişen fetih hareketlerinin beraberinde İslâm Devleti'nin toprakları genişlemiş, Arapların yanında Arap olmayanlar da İslâm'a girmeye başlamıştır. Bunun neticesinde İslâm'a giren Arap olmayan kimselerin Arapçayla iştiğal etmesi kaçınılmaz olmuştur. Peygamber (s.a.v.) ve dört halife zamanında dahi görülen lahn (dildeki bozulmalar) ilerleyen süreçte Araplar arasında fasih olarak kabul edilen şahsiyetlerde de görülmeye başlamıştır.⁴

¹ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1994), 15/309-310; Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Ķâmûsü'l-muĶîtt*, thk. Mektebü't-Tahkîki't-Turâs fî Müesseseti'r-Risâle (Beyrut: Müesseseti'r-Risâle li't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 2005), 1337.

² Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî, *el-Ķaşâîş* (el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-'Âmme li'l-Kitâb, ts.), 1/35.

³ Mustafa Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Nahiv* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2019), 13.

⁴ Ahmed Şevkî Abdüsselâm Dayf, *el-Medârisü'n-naĶviyye* (Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 12; Ebü Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn* (Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 2002), 1/14; İbn Cinnî, *el-Ķaşâîş*, 2/10-11; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luĶa*, thk. Fuât Alî Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1998), 2/341; Muhammed et-Tantâvî, *Neş'etu'n-naho ve târihu eşheri'n-nuhât* (Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, 1995), 16; Mahfuz Geylani, *Basra ve Kûfe Ekolleri Arasındaki Nahiv Tartışmaları* (Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2018), 12-13; Geylani, “Arap Dil Ekolleri ve Önde Gelen

Lahnin yaygınlaşmasının önüne geçmek ve dinin temel kaynaklarına sirayet etmesini önlemek adına Müslüman âlimler çeşitli çabalar göstermişlerdir. Bu anlamda yapılan ilk çalışmaların Hz. Ali'nin (ö. 40/661) (r.a.) yönlendirmesiyle Ebü'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) tarafından yapıldığına dair rivayetler bulunmaktadır.⁵ Bunun yanında nahiv ilminin ilk kurucusunun Nasr b. Asım el-Leysî (ö. 89/708) ya da Abdurrahman b. Hürmüz (ö. 117/735) olduğu iddia edilmiştir. Ancak genel kabul nahiv ilminin Ebü'l-Esved ed-Düelî tarafından tesis edildiği yönündedir.⁶ Ebü'l-Esved ed-Düelî'den sonraki dönemde ise âlimler nahiv ilmını sistemleştirmişler, terimlerini açıklamışlar ve bu ilmi bir düzene sokmaya çalışmışlardır.⁷

Nahiv ilmına dair gerçekleştirilen ilk çalışmalar hicri 1. yüzyılın ikinci yarısında Basra'da başlamıştır.⁸ Basra, lahn probleminin ortaya çıktığı dönemde muhtelif kültürlerin karşılaşma yeri olduğundan ve nahiv ilmını ortaya koyup bu alanda ilk çalışmaları yapan âlimlerin Basralı olmalarından dolayı ön plana çıkan bir şehir olmuştur.⁹ Ebü'l-Esved ve talebelerinin yapmış oldukları çalışmalar bu ekolün özünü oluşturmuş, kendilerinden sonraki dilciler için önemli bir kaynak teşkil etmiştir. Daha sonraki aşamalarda âlimlerin yaptığı çalışmalar sistemleştirilmiş ve Basra ekolünün temelleri atılmıştır.

Nasr b. Âsım el-Leysî, Anbes b. Ma'dân el-Fîl (ö. 100/718), Abdurrahmân b. Hürmüz ve Yahyâ b. Ya'mer (ö. 129/745) nahvin kurucusu kabul edilen Ebü'l-

Temsilcileri", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2020), 206.

⁵ Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydullâh el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fi tabakâti'l-üdebâ'*, thk. İbrâhîm es-Sâmerrâî (Zergâ: Mektebetü'l-Menâr, 1985), 4-8; Ebü't-Tayyib Abdülvâhid b. Alî el-Halebî, *Merâtibü'n-naḥviyyîn*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Kahire, t.s.), 6; Süyûtî, *el-Müzhir*, 2/ 346; Geylânî, *Basra ve Kûfe Ekolleri Arasındaki Nahiv Tartışmaları*, 22.

⁶ Ebû Bekir Muhammed b. Hasen ez-Zübeydî, *Ṭabakâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luḡaviyyîn*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 21; Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Mustafâ eş-Şüveymî (Tunus, 1985), 189; Yusuf Akçakoca, *Basra ve Kûfe Ekollerinin Terminoloji Tartışmaları -Mansûb Cümle Elemanları Örneğinde* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 15; Geylani, *Basra ve Kûfe Ekolleri Arasındaki Nahiv Tartışmaları*, 25.

⁷ Dayf, *el-Medârisü'n-naḥviyye*, 17-19; Geylani, "Arap Dil Ekolleri ve Önde Gelen Temsilcileri", 206.

⁸ Hulûsî Kılıç, "Kûfiyyûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/345.

⁹ Dayf, *el-Medârisü'n-naḥviyye*, 20-21; Geylani, "Arap Dil Ekolleri ve Önde Gelen Temsilcileri", 208.

Esved'in talebeleridir ve aynı zamanda bu şahsiyetler ekolün ilk tabakasını oluşturmaktadır.¹⁰ İbn Ebî İshâk el-Hadramî (ö. 117/735), nahiv kurallarını ortaya koyup kıyas usulünü kullanarak Araplar arasında duyulmayan şeyleri duyulan şeylere atfederek nahiv ilminin illetlerinden bahseden ilk kişi olması hasebiyle Basra ekolünü hakiki manada kuran kişi olarak görülmektedir.¹¹

Ekolün ikinci tabakasını ise İbn Ebî İshâk, İsa b. Ömer es-Sekafî (ö. 149/766) ve Ebû Amr b. Alâ' (ö. 154/771) isimleri oluşturmaktadır. Bu üç âlim de nahiv ilminin yanında kıraat ilmiyle meşgul olmuşlardır. Üçüncü tabakada Ebü'l-Hattâb el-Ahfeş (ö. 172/788), Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791) ve Yûnus b. Habîb (ö. 182/798) bulunmaktadır.¹²

Bahsi geçen bu üç tabakanın dışında kalan Sîbeveyhi (ö. 180/796), nahiv ve sarf konularını birlikte ele aldığı günümüze ulaşan en eski eser *el-Kitâb* adlı çalışmasıyla ön plana çıkan bir âlimdir. Kaleme aldığı bu eser kendisinden sonra yapılan ilmi çalışmalar için temel kaynak olma özelliği taşımaktadır.¹³

Kûfe'deki nahiv çalışmaları, Basra'dan yaklaşık bir asır sonra ortaya konulmuştur.¹⁴ Zira Basralı âlimler nahivle uğraşırken Kûfeli âlimler fıkıh, fıkıh usulü, kıraat, Arap şiiri ve rivayeti gibi hususlarla ilgilenmişlerdir. Bunun neticesinde fıkıhta Hanefi mezhebini oluşturmuşlar, kıraat alanında ise Âsım (ö. 127/745), Hamza (ö. 156/773) ve Kisâî (ö. 189/805) gibi üç mühim şahsiyeti yetiştirmişlerdir.¹⁵

Kûfeli âlimler ilk olarak Basralı âlimlerden ders alma suretiyle nahiv alanında çalışmaya başlamışlar, Kûfe'ye döndükten sonra bu ilmi yaymışlar, Basralı âlimlerle yaptıkları münazaralardan kaynaklanan rekabet hissini de tesiriyle sıkı bir çalışma temposu içine girmişlerdir. Bunun neticesinde ise iki

¹⁰ Zübeydî, *Ṭabaqâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luġaviyyîn*, 21; Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzubân es-Sîrâfî, *Aḥbârü'n-naḥviyyîne'l-Başriyyîn*, thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî (Mısır: Mustafa el-Babî el-Halebî, 1966), 11; Tantâvî, *Neş'etu'n-nahv* 69.

¹¹ Dayf, *el-Medârisü'n-naḥviyye*, 23; Ahmed Hasan ez-Zeyyât, *Târîhu'l-edebî'l-'Arabî* (Kâhire: Dâru'n-Nehda, ts.), 360; Akçakoca, *Basra ve Kûfe Ekollerinin Terminoloji Tartışmaları*, 16.

¹² Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 26 – 28, 44 – 47; Tantâvî, *Neş'etu'n-nahv* 69.

¹³ Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 54 – 55; Dayf, *el-Medârisü'n-naḥviyye*, 59 – 60.

¹⁴ Corcî b. Habîb Zeydân, *Târîhu'l-luġati'l-'Arabiyye* (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1983), 1/419; Geylani, *Basra ve Kûfe Ekolleri Arasındaki Nahiv Tartışmaları*, 29; Geylani, "Arap Dil Ekolleri ve Önde Gelen Temsilcileri", 216.

¹⁵ Dayf, *el-Medârisü'n-naḥviyye*, 153; Muhammed eş-Şâtîr Ahmed Muhammed, *el-Mûcez fi neş'eti'n-nahv* (Kahire: Mektebetü'l-Külliyât el-Ezheriyye, 1983), 36; Akçakoca, *Basra ve Kûfe Ekollerinin Terminoloji Tartışmaları*, 28.

ekol arasındaki görüş farklılıkları artmıştır. Kaynaklarda Kûfe'de nahiv çalışmalarını ilk başlatan kişilerin Ebû Ca'fer er-Ruâsî (ö. 187/803) ve Muâz el-Herrâ' (ö. 187/803) olduğu geçmektedir. Ruâsî; Îsâ b. Ömer ve Ebû Amr b. Alâ'dan nahiv ilmi okumuş, *el-Faysal* isimli eserini kaleme almıştır. Basra'nın ikinci tabakasından ders alan bu şahsiyetler Kûfe ekolünün birinci tabakasını oluşturmakta ve bununla birlikte buldukları dönem, Basra ekolünün üçüncü tabakasına tekabül etmektedir.¹⁶

Kûfe'de nahiv çalışmalarını hakiki anlamda başlatanlar, ilmin esaslarını ortaya koyanlar ve illetlerini açıklayanlar Kisâî ve Ferrâ'dır (ö. 207/822).¹⁷ Kisâî, konuşması esnasında yaptığı lahn sebebiyle kınanmış, bu olay üzerine önce Kûfe'de bulunan Ruâsî ve Herrâ'dan dersler almış, bununla yetinmeyip Basra ekolü mensuplarından olan Halîl b. Ahmed, Îsâ b. Ömer es-Sekafî ve Yûnus b. Habîb gibi mühim şahsiyetlerden nahiv okumuştur.¹⁸ Ahfeş el-Evsaf'ın ders halkalarına katılmış, kendisinin Sîbeveyhi'ye olan muhalefetlerini gördükten sonra rivayet ve kıyasta derinleşmiş, böylelikle Kûfe ekolünün Basra ekolünden ayrışmasına ve nihai şeklini almasına katkı sağlamıştır. Kisâî ve onun çağdaşları ekolün ikinci tabakasını teşkil etmektedir.¹⁹

Ekolün ana hatlarının netleşmesinde etkili olan bir diğer isim ise Ferrâ'dır. Kendisi Ruâsî'nin ders halkalarına katılmış, ancak aradığını bulamamıştır. Bundan mütevellit Basra'ya yolculuk yapıp Yûnus b. Habîb'den ders okumuştur.²⁰ Kıyasa ehemmiyet göstermiş, sadece öğrendiklerini aktarmakla yetinmeyip öğrendiklerini kendi süzgecinden geçirmiş, felsefe ve kelamla harmanlamış, böylece nahiv ilmine yeni bir form kazandırmaya çabalamıştır. Ferrâ'nın dönemi Kûfe ekolünün gelişme aşamasını temsil etmektedir ve çağdaşları ile birlikte üçüncü tabakayı oluşturmuşlardır.²¹

Kûfe ekolü âlimleri çalışmalarını hicri üçüncü asra kadar devam ettirmişler, sonrasında bu çalışmalar duraklamış ve Basra ile Kûfe ekolünü

¹⁶ Tantâvî, *Neş'etu'n-nahv*, 69; Kılıç, "Kûfiyyûn", 26/345.

¹⁷ Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 244; Dayf, *el-Medârisü'n-naḥviyye*, 154; Geylani, "Arap Dil Ekolleri ve Önde Gelen Temsilcileri", 216.

¹⁸ Tayyar Altıkulaç, "Kisâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/69.

¹⁹ Dayf, *el-Medârisü'n-naḥviyye*, 174; Tantâvî, *Neş'etu'n-nahv*, 69.

²⁰ Dayf, *el-Medârisü'n-naḥviyye*, 192-193.

²¹ Zülfikar Tüccar, "Ferrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/407; Tantâvî, *Neş'etu'n-nahv* 69.

birleştirici bir yol izleyen Bağdat ekolü oluşmuştur.²²

1. Basra ve Kûfe Dil Ekolleri Arasındaki İhtilafın Nedenleri

Basra ve Kûfe ekolleri nahiv kaidelerini vaz' ederken çeşitli kaynaklara başvurmuşlardır. Semâ', kıyâs ve icmâ'in her iki ekole mensup ulema tarafından kullanıldığı hususunda ittifak bulunmaktadır. Müşterek kaynaklara başvurmuş olsalar da muhtelif sebeplerden dolayı istimal noktasında ayrılık göstermişlerdir.²³ Âlimleri buna sevk eden etkenleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

a. Coğrafi Konum, Malzeme Azlığı ve Niteliği:

Her iki ekol de semâ' ve kıyas metoduna önem vermişlerse de Basra semâ' metodu ile, Kûfe ise kıyas metodu ile ön plana çıkmıştır. Basra, konumu itibariyle çöllere yakın olduğu için bedevilerden malzeme toplama noktasında Kûfe'ye nispetle daha avantajlı olmuş, buna binaen toplanan malzeme miktarı da fazla olmuştur. Kûfeliler çöllere daha uzak bir konumda olduklarından elde ettikleri dil materyalleri miktarca daha az olmuştur. Ayrıca buradaki bedeviler yabancılarla temas halinde olduklarından dilleri fesada uğramıştır.²⁴ İleride konuya ilişkin ayrıntılı malumata yer verilecektir.

b. Rekabet ve Kendini Kanıtlama İsteği:

Bu duygular insanın fitratında mevcuttur. Her insan kendini yüce bir konum ve yüksek bir mertebede görmek ister. İki ekol arasında gerçekleşen münazaralar, âlimlerin bu hislerini körüklemiş, netice itibariyle birbirlerinin zıttı görüşler ortaya koymuşlardır.²⁵

c. Siyasi Sebepler:

Kûfe, Abbasilere başkentlik etmekteyken halifeler Kûfe ekolüne daha yakın durmuşlar, Basralılar ile düzenlenen münazaralarda Kûfelilerin tarafını tutmuşlardır. Buradan hareketle iktidara yakın olma isteği de aralarındaki ihtilafın sebepleri arasında sayılabilir. Basra ve Kûfe ilim merkezi olma özelliğini yitirince bu iki ekolün tartışmaları son bulmuş, ilim merkezi olma özelliği Bağdat'a geçmiştir. Bağdat ekolü ise iki ekolün görüşlerini mezcetme yoluna

²² Kılıç, "Kûfiyyûn", 26/345; Bakırcı - Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 72.

²³ Kılıç, "Kûfiyyûn", 26/345.

²⁴ Kılıç, "Kûfiyyûn", 26/345; Selami Bakırcı - Kenan Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 2001), 56; Geylani, *Basra ve Kûfe Ekolleri Arasındaki Nahiv Tartışmaları*, 45; Geylani, "Arap Dil Ekolleri ve Önde Gelen Temsilcileri", 209, 216-217.

²⁵ Kılıç, "Kûfiyyûn", 26/345; Bakırcı-Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 73.

gitmiştir.²⁶

d. Zaman ve Mekân Sınırlandırması:

Basralı âlimler dili bozulmamış kabilelerden ve belli zaman aralığındaki rivayetleri almaya özen göstermişlerdir. Kûfeli âlimler ise bu hususta onlar kadar titiz davranmamışlardır.²⁷ Konuya ileride daha detaylı bir şekilde yer verilecektir.

Bahsedilen sebepler bize iki ekolün metotları hususunda da ışık tutmaktadır. Bu bağlamda Basra ekolüne yapılan en büyük eleştiri zaman ve mekân sınırlandırmasında bulunması noktasında olmuştur. Kendi kurallarına uymayan malzemeleri kullanmayıp şaz kabul etmeleri dil servetini yok etme olarak nitelendirilmiştir.²⁸ Ancak Basralılar şâz kabul ettikleri malzemeleri yok saymamışlar, te'vil yoluna gitmişlerdir. Bu da onların ne denli titiz çalıştıklarını göstermektedir. Kûfeliler ise sahih olsun şâz olsun sıhhatine bakmaksızın her rivayeti kullanmaları sebebiyle eleştirilmişlerdir. Kimi dilciler bu duruma kuşatıcı olarak bakarken kimi dilciler de Kûfelilerin mantık çerçevesinde olmayan çok sayıda kural oluşturduklarını belirtmiştir.²⁹

2. Semâ' Metodu ve Dayandığı Kaynaklar

Semâ' hususunda kaynaklarda en çok zikredilen tanım Süyûtî'ye (ö. 911/1505) aittir ve o semâ'ı şöyle tanımlamaktadır: "*Fasihliğine güvenilen kimselerin sözünden tespit edilen şeyler, Allah'ın kelâmı, peygamberinin (sav) sözü ve İslam'dan öncesi ve sonrasında ve müvelledlerin (Araplar arasında doğup büyüyen fakat aslen Arap olmayanlar) çoğalmasıyla dilin fesada uğradığı zamana kadarki aşamada müslüman veya kâfir olan Arapların, şiir, nesir ve kelâmıdır.*"³⁰ Buradan semâ'ın üç kaynağı olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar: Kur'ân, hadis ve fesahatine güvenilen Araplardan alınan sözlerdir.

2.1. Kur'ân-ı Kerîm ve Kıraatleri:

Nahiv ilmi, başta Kur'ân olmak üzere dinin temel kaynaklarını lahnden muhafaza etmek amacıyla ortaya çıkmıştır. Yapılan ilk çalışmalar Kur'ân'ın

²⁶ Tantâvî, *Neş'etu'n-naħv* 170; Kılıç, "Basriyyûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1992), 5/118; Kılıç, "Kûfiyyûn", 26/345.

²⁷ Süyûtî, *el-İktirâh fî uşûli'n-naħv ve cedelih*, thk. Abdülhakîm Atıyye (Beyrut: Dâru'l-Beyrut, 2006), 47; Saîd el-Efgânî, *Min târîhi'n-naħv* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 65; Şâtîr, *el-Mûcezz fî neş'eti'n-naħv*, 26.

²⁸ Saîd Câsim ez-Zübeydî, *el-Kıyâs fî'n-naħvi'l-'Arabî: Neş'etühü ve tetavvürüh* (Amman: Dâru's-Şürûk li'N-Neşr ve't-Tevzî', 1997), 49.

²⁹ Efgânî, *Min târîhi'n-naħv*, 206; Bakırcı - Demiryak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 72.

³⁰ Süyûtî, *el-İktirâh*, 39.

harekelenmesi ve harflerinin noktalanması yönünde olmuştur. Bu çalışmalarını yürüten âlimlerin çoğunun kıraatle iştilal etmeleri dikkat çekmektedir. Sonuç itibarıyla nahiv ve kıraat ilimleri ilk dönemlerden itibaren iç içe olmuştur.³¹ Kur'ân, dil bakımından en doğru ve en belîğ kelimeler hasebiyle semâ'in dayandığı kaynakların en üst mertebesinde dir. Kur'ân naslarının hüccet olması hususunda âlimler arasında bir ihtilaf yoktur. Kıraatler mütevâtir, âhad ve şâz³² olmak üzere üç kısımdır. Bazı alimler ise bu sınıflandırmayı detaylandırmışlar ve kıraatleri mütevâtir, meşhur, âhad, şâz, uydurma ve müdrec olmak üzere altı kısımda incelemişlerdir.³³ Bu hususta en kapsamlı sınıflandırma İbnü'l-Cezerî'ye (ö. 833/1429) aittir. Yonis İnanç onun tasnifini şu şekilde aktarmaktadır: "İbnü'l-Cezerî'ye göre bir vecihle de olsa Arap dil kurallarına, ihtimalen de olsa Hz. Osman mushaflarına uyan ve senedi sahih olan bütün kıraatler sahihtir ve reddedilmesi caiz olmayıp inkârı helal değildir. Bu şartları taşıyan kıraatler, Kur'ân'ın nazil olduğu yedi harf kapsamındadır ve ister yedi kıraat imamından isterse on kıraat imamından gelsin, isterse diğer muteber kıraat imamlarından nakledilsin, kabul edilmesi zorunludur. Öte yandan bu şartlardan herhangi birini taşımayan kıraat, kimden gelirse gelsin zayıf, şâz veya bâtil kıraat kapsamındadır."³⁴

Basra ve Kûfe ekolü alimleri mütevâtir ve sahih kıraatleri delil olarak gösterme konusunda icmâ' edilmiştir.³⁵ Şâz kıraatlerin delil olarak kullanılmasında ise ihtilafa düşülmüş, Kûfeli âlimler âhâd ve şâz kıraatler de dâhil tüm kıraatlere hüccet nazarıyla yaklaşırken Basralı âlimler destekleyici nitelikte bir Arap şiiiri veya sözü bulduklarında bu kıraatleri kullanarak ihtiyatlı bir tutum sergilemişlerdir.³⁶ Kıraatlerdeki farklılıkların lehçe farklılıklarına

³¹ Muhammed Hayr el-Hulvânî, *Usûlü'n-naḥvî'l-'Arabî* (en-Nâşir el-Atlasî, ts.), 22-23; Hasan Avn, *el-Lugatu ve'n-nahv* (İskenderiye: Matbaatu Royâl, 1952), 153,155; Abdullah b. Hamed el-Hasrân, *Merâhilu tatavvuri'd-dersi'n-nahvî* (İskenderiye: Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmiyye, 1993), 28-30.

³² Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Merkezü'd-Dirâseti'l-Kur'âniyye (Riyâd: Vezâratü's-Şüûni'l-İslâmiyye, 1426), 2/491; Yonis İnanç, *Teşekkül Sürecinde Nahiv-Kıraat İlişkisi* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 54.

³³ Süyûtî, *el-İtkân*, 502-506; Yonis İnanç, *Teşekkül Sürecinde Nahiv-Kıraat İlişkisi*, 54.

³⁴ Ebû'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Muhammed Ali b. Yusuf el-Cezerî, *en-Neşr fi kırâati'l-'aşr*, thk. Ali Muhammed Debbâ' (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ty.), 1/9; Yonis İnanç, *Teşekkül Sürecinde Nahiv-Kıraat İlişkisi*, 54.

³⁵ Alî Ebû'l-Mekârim, *Usûlü't-tefkîri'n-naḥvî* (Kahire: Dâru Garîb, 2007), 46.

³⁶ Ali Benli, *Ebû İshâk eş-Şâtîbî'de Nahiv Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 88.

işaret etmesinden dolayı Basralılar kıraatlerin tamamına fasih gözüyle bakmamışlardır. Lehçelerin de fesahat noktasında birbirlerinden farklı seviyelerde olmasından mütevellit kıraatleri delil olarak almada derecelendirmeye gitmişlerdir. Onlara göre kıraatin kendi kurallarına muvafakat etmesi gerekir. Kûfeliler ise bu hususta seçici davranmamışlardır. Onların nezdinde kıraatler, diğer rivayetlerden daha güçlü bir delildir. Öyle ki kural vaz' ederken bu kıraatleri kıyasa uygunluğuna bakmaksızın kullanmışlardır.³⁷

Yukarıda Kur'ân-ı Kerîm ve kıraatleri hakkında söylediklerimizi birkaç örnekle somutlaştırılmaya çalışılacaktır.

a. *Muzâf ve muzâfun ileyh arasında zarf ve harf-i cer dışında bir fasıla girip girmemesi:*

Her iki ekol de bu hususta farklı görüşler belirtmiştir. Kûfe ekolü âlimleri İbn 'Âmir'in (وَكَذَلِكَ زَيْنٌ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتَلَ أَوْلَادَهُمْ شُرَكَائِهِمْ)³⁸ kıraatini delil getirerek muzâf ve muzâfun ileyh arasında zarf ve harf-i cer dışında bir fasıla girmesine cevaz verirken Basra ekolü âlimleri ise bunu reddetmiştir ki İbn 'Âmir dışındaki kıraat âlimleri ayeti (وَكَذَلِكَ زَيْنٌ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتَلَ أَوْلَادَهُمْ شُرَكَائِهِمْ) şeklinde okumuşlardır.³⁹ Kûfeliler, muzâf-muzâfun ileyhin arasında zarf ve harf-i cer dışında bir şeyin girmesi durumuna Arapların şiirlerinde çokça rastlandığını söylemişlerdir ki bu, şiir zaruretidir. Kur'ân'da böyle bir zaruret söz konusu değildir.⁴⁰ Basralılar, kıraatin, kendi kurallarına uygun olmasını şart koşar. Onlara göre muzâf ve muzâfun ileyh tek bir şey hükmündedir. Dolayısıyla aralarına başka bir şey giremez. Ancak zarf ve harf-i cer konusunda müsamahakâr olunabilir.⁴¹ Bu sebeple İbn 'Âmir'in kıraatini hüccet olarak kabul

³⁷ Mehmet Şirin Çıkar, *Kıyas: Bir Nahiv Usûl İlmi Kaynağı* (Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2019), 46-47; Hâcer Bükme - Nuseyra el-Kâsimî, *Nazariyyetü's-semâ' beyne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn min hilâli kitâbi'l-İnsâf fi mesâili'l-hilâf li İbni'l-Enbârî* (Cezair: Ahmed Diraye Edrar Üniversitesi, Edebiyat ve Dil Fakültesi, 2022), 24-25.

³⁸ *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Mahmut Toptaş (İstanbul: Cantaş Yayınları, 2016), el-En'âm, 6/137.

³⁹ Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temîmî Ebû Bekir b. Mücâhid el-Bağdâdî, *Kitâbü's-Seb'â fi'l-ğarâ'ât*, thk. Şevkî Dayf (Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, 1980), 270.

⁴⁰ Enbârî, *el-İnşâf fi mesâ'ili'l-hilâf* (Mektebetü'l-Asriyye, 2003), 6/349, 355.

⁴¹ Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberrid el-Ezdî es-Sümâlî, *el-Mukteḍab*, thk. Muhammed Abdülhâlik Azîme (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, t.y.), 4/376.

etmemişlerdir.⁴² Muzâf ve muzâfun ileyh arasında gizli bir harf-i cerin olduğu bilinmektedir. Bu harf-i cer ihtisas, beyan, zarf ve teşbih anlamlarından birini içerir. Yeri geldiğinde de zuhur etmesi bir sorun teşkil etmez.⁴³ Bir rivayete göre İbn Âmir'i (شَرَكَاؤُهُمْ) kelimesini cer olarak okumaya iten sebep Şâmî mushafta hemzenin yâ (يَاء) harfi ile yazılmış olmasıdır.⁴⁴

b. Mecrûr olan zamire, harf-i cer tekrar etmeden atıf yapıp yapılmaması:

Basra ve Kûfe ekolü âlimleri bu hususta ihtilafa düşmüşlerdir. Basralı âlimlere göre harf-i cerli zamirden sonra bir atıf yapılacaksa ma'tûfun başında harf-i cerin tekrar etmesi gerekir. Bu kural ancak şiir zaruretinde göz ardı edilebilir. Kûfeli âlimler ise bu durumu kerih görseler de Hamza'nın (وَأَتَّقُوا اللَّهَ) kıraatini delil getirmek suretiyle harf-i cerin tekrar etmemesine cevaz vermişlerdir. Diğer kıraat âlimleri ayeti (وَأَتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ) kıraatini delil getirmek suretiyle harf-i cerin tekrar etmemesine cevaz vermişlerdir. Diğer kıraat âlimleri ayeti (وَأَتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ) şeklinde okumuşlardır. (الْأَرْحَامَ) kelimesini (اللَّهُ) lafzına atfetmişlerdir.⁴⁶ Basralılar mecrûr okunuşu zayıf saymışlar ancak kıraati inkâr etmemişlerdir, zira Abdullâh b. Mes'ûd (ö. 32/652-53), Abdullâh b. Abbâs (ö. 68/687-88), İbrâhim en-Neha'î (ö. 96/714), ve Hasan el-Basrî (ö. 110/728) gibi âlimler bu kıraati benimsemişlerdir. Dolayısıyla te'vile gitmişler ve (الْأَرْحَامَ) kelimesinin mecrûr oluşunu iki vecihten açıklamışlardır. Birincisi (الْأَرْحَامَ) kelimesi mecrûr zamire atfedildiğinden dolayı değil, kasem sebebiyle mecrûrdur. Kasemin cevabı ise ayetin devamı olan (إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا) kısmıdır. İkinci veche göre (الْأَرْحَامَ) kelimesi mahzûf bir bâ (بَاء) harf-i ceriyle mecrûr olmuştur. Bâ (بَاء), ilk harf-i cere delalet ettiğinden dolayı hafzedilmiştir.⁴⁷

⁴² Efgânî, *Fî uşûli'n-naḥv* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1987), 40-41.

⁴³ Mustafâ el-Galâyîni, *Câmi' u'd-dürûsi'l-'Arabiyye* (Kahire: Dârul-Hadîs, 2005), 584-585.

⁴⁴ Enbârî, *el-İnşâf*, 6/355; Efgânî, *Fî uşûli'n-naḥv*, 41; Abdüllatîf ez-Zebîdî, *İ'tilâfî'n-nuşra fi'htilâfi nühâti'l-Kûfe ve'l-Başra*, thk. Tânk el-Cenâbî (Beyrut, 1987), 51-54.

⁴⁵ en-Nisâ' 4/1.

⁴⁶ Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî, *Mecâlisü'l-'ulemâ'*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1983), 246.

⁴⁷ Zebîdî, *İ'tilâfî'n-nuşra fi'htilâfi nühâti'l-Kûfe ve'l-Başra*, 62-63; Mehdî el-Mahzûmî, *Medresetü'l-Kûfe ve menhecua fi dirâseti'l-luğa ve'n-naḥv* (Mısır: Mektebe ve Matbbaa Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihî, 1958), 338.

c. *Hazfedilen en-i (أَنَّ) masdariyyenin bir bedel olmadan amel edip etmemesi:*

Her iki ekole mensup âlimler arasında bu hususta görüş ayrılığı vardır. Kûfe ekolü âlimleri en-i (أَنَّ) masdariyyenin hazfedilmesi durumunda bir bedel olmadan amel edebileceğini söyleyerek İbn Mes'ûd'un (وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ) kıraatini delil olarak göstermişlerdir. Basra ekolü âlimleri ise bu okuyuşu şâz olarak nitelendirmişler ve Kûfe ekolünün görüşüne itiraz etmişlerdir. Genel kabul gören kıraat (وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ) şeklindedir. Zira en (أَنَّ), fiilde amel eden bir nasb harfidir ve fiilde amel eden amiller zayıf kabul edilir. Bundan ötürü hazfedildiğinde bedelsiz amel etmez. Basralılar bu durumu isimleri nasbenden ennenin (أَنَّ) hazfedildiğinde amel etmemesiyle açıklamışlardır. Enne (أَنَّ) bile hazfedildiğinde amel etmezken en-i (أَنَّ) masdariyyenin amel etmesi söz konusu değildir. Zira enne (أَنَّ) isimlerde, en (أَنَّ) ise fiillerde amel eder. İsimlerin amilleri fiillerin amillerinden güçlüdür. Diğer bir açıdan bakıldığında en (أَنَّ) fiilleri nasbetme hususunda enneye (أَنَّ) benzer. Kendisine benzetilen konumunda olan enne (أَنَّ) hazfedildiğinde amel etmiyorken benzeyen konumundaki enin (أَنَّ) amel etmemesi doğaldır. Aksi takdirde fer'in asıldan daha güçlü olduğu gibi bir sonuç ortaya çıkar ki bu da uygun olmaz.⁴⁹

Kûfeli âlimlerin mütevâtir, sahih, şâz olmasına bakmaksızın kendilerine ulaşan tüm kıraatlere itimat ettikleri, hükümlerinin çoğunu bu kıraatler üzerine bina ettikleri söylenmiştir. Her ne kadar şâz kıraatleri kullanan alimler olsa da Basralı âlimlerin kıraatlere ihtiyatlı bir şekilde yaklaşarak kendi kurallarına uymayan kıraatleri inkâr etmeyip te'vîl yoluna gittikleri belirtilmiştir.⁵⁰ Verilen örnekler de bu ifadeleri desteklemektedir.

2.2. Arap Kelamı (Şiir ve Nesir):

⁴⁸ el-Bakara 2/83.

⁴⁹ Enbârî, *el-İnşâf*, 6/456, 458; Zebîdî, *İ'tilâfî'n-nuşra fi'htilâfî nühhâti'l-Kûfe ve'l-Başra*, 150; Mahzûmî, *Medresetü'l-Kûfe*, 339.

⁵⁰ Mahzûmî, *Medresetü'l-Kûfe*, 341, 346.

Arapların nahiv kaidelerini vaz' ederken dayandıkları temel metot olan semâ'in en önemli kaynaklarından bir diğeri Arap kelimidir. Süyûtî Arap kelamını "Arap dilindeki fesahatine güvenilen kimselerden rivayeti sabit olan sözlerdir." şeklinde tarif eder.⁵¹ Diğer bir tanıma göre müvelledlerin çoğalması ve lahnin yaygınlaşmasıyla birlikte dilde bozulmalar oluncaya kadar İslam öncesi ve sonrasında nakledilen nesir ve şiirlerdir.⁵² İkinci tariftten anlaşılacağı üzere Arapların farklı milletlerle bir arada yaşamaları neticesinde Arap kelamı ciddi bir bozulma tehdidiyle karşı karşıya kalmıştır. Dolayısıyla kurallar oluşturulurken doğru tespitlerde bulunulması adına birtakım yöntemler geliştirilmiştir. Bu yöntemlerden en önemlileri mekân ve zaman sınırlandırmasıdır.

Mekân sınırlaması:

Mekân konusunda âlimler çöl ve şehir ayrımına gitmişlerdir. Çöl ehlinden kasıt diğer bölgelerle iletişim kurmayıp dilleri yabancı kelimelere maruz kalmayan kesimdir. Şehir ehlinden ise bir sebeple şehre göç edip dilinin fesahatini koruyan bedeviler kastedilmiştir. Çöl ile bir bağlantısı olmayıp fasih konuşmaya özen gösteren kimseler de bu çerçeveye dâhil edilmiştir.⁵³ Fârâbî'ye (ö. 339/950) göre, konuşma esnasında dile en kolay gelen ve akıcı lafızları seçmiş olmalarından ötürü Kureyş en fasih kabiledir. Kendilerinden dil malzemesi alınan kabilelerin başında Kays, Temîm ve Esed kabileleri gelmektedir. Hüzeyl, Kinâne ve Tay kabilesinin bir kısmı da sayılan isimlere eklenir. Fârâbî, bunların dışındaki kabileleri ve şehirde yaşayanları ise kendilerinden rivayet alınmayanlar olarak vasıflandırmıştır. Mısır'da Kıptilere yakın olmalarından dolayı Lahm ve Cüzâm kabilelerinden, Şam civarında bulunmaları ve Arapça dışında bir dille ibadet etmeleri sebebiyle Kudâ'a, Gassân ve İyâd kabilelerinden, Namat ve Farslar'a komşu olmaları hasebiyle Tağlib ve Nemr kabilelerinden, Hintler ve Habeşlerle karışan Bahreyn sakini Abdülkays kabilesinden, tacirlerle birlikte yaşamaları nedeniyle Benî Hanîfe, Yemame, Tâif ve Sekîf sakinlerinden rivayet alınmadığını ifade etmiştir.⁵⁴ Fârâbî her ne kadar

⁵¹ Süyûtî, *el-İktirâh*, 45.

⁵² Mahmûd Ahmed Nahle, *Uşûlü'n-nahvi'l-'Arabî* (Beyrut: Dâru'l-Ulûmi'l-Arabiyye, 1987), 57.

⁵³ İbn Cinnî, *el-Haşâiş*, 2/27; Benli, *Ebû İshâk eş-Şâtîbî'de Nahiv Usûlü*, 114.

⁵⁴ Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî et-Türkî, *Kitâbü'l-Hurûf*, thk. Muhsin Mehdî (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1990), 147; Süyûtî, *el-İktirâh*, 47-48; Bûkme - Kâsımî, *Nazariyyetü's-semâ' beyne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, 22-23; Geylani, *Basra ve Kûfe Ekolleri Arasındaki Nahiv Tartışmaları*, 46.

şehir Araplarından rivayet alınmayacağını söylemiş olsa da nahivciler şehirde yaşayan Araplardan malzeme almışlardır.⁵⁵ Nitekim İbn Cinnî'ye göre önemli olan yaşanan mekan değil, dili konuşan kimselerin selikalarını korumalarıdır. Dillerinde bir bozulma yoksa şehirlilerden de rivâyet alınabileceğini söylemiştir.⁵⁶

Her iki ekol de dilleri fesada uğramamış, fasih konuşan bedevilerle irtibat kurabilmek için çöllere rihleler yapmışlar, ancak Basralı âlimler bedevilere daha yakın bir konumda olmaları hasebiyle Kûfe'ye nazaran çok daha avantajlı olmuşlar, bu bedevilerle daha kolay temasa geçmişlerdir. Kaynaklara daha kolay ulaşmalarından ötürü rivayetler hususunda daha seçici davranmışlardır. Ne var ki Kûfe'nin farklı milletlerin uğrak noktası olması, âlimlerin dili fesada uğramayan kimselere ulaşma imkânını kısıtlamış ve âlimler Basra ekolünün itimat etmediği kabilelerden rivayet almak durumunda kalmıştır. Hatta Basralılardan bir kısmı “Biz dil malzemesini kertenkelelerden ve çöl farelerinden (halis bedevilerden) alırken siz yoğurt ve turşu satıcılarından (şehir Araplarından) alıyorsunuz.” diyerek kaynak kullanma noktasında Kûfelilerden daha iyi olduklarını dile getirmişlerdir. Ayrıca Basralılar rivayet almada oldukça titiz davrandıklarından dolayı topladıkları malzemelere daha çok itimat edilmiş ve semâ' metodu onlar için daha ön planda olmuştur. Hal böyleyken Kûfe ekolü her ne kadar semâ'a önem verse de bulunduğu konum itibariyle topladığı malzemeler az olmuş ve duyduğu her şeyi malzeme olarak kullanmıştır.⁵⁷

Zaman sınırlaması:

Hangi tarih aralığındaki rivayetlerin kural oluşturulurken kullanılmasının doğru olduğu konusunda ihtilaf mevcuttur. Arap kelamının tanımı verilirken şiir ve nesirden müteşekkil olduğundan bahsetmiştik. Zaman sınırlaması bahsini şiir ve nesir özelinde ele almak yerinde olacaktır.

Şiir:

Cahiliyeden itibaren önemini koruyan şiirin Arap gramerindeki ehemmiyeti tartışmasızdır. Nahiv kaideleri oluşturulurken en önemli kaynakların başında şiir gelmektedir. Âlimler şiir rivayetlerini alırken şairlerin yaşamış oldukları dönemleri de göz önünde bulundurmuşlar ve şairleri sınıflandırmışlardır. Bağdâdî'nin (ö. 1093/1682) genel kabul gören tasnifine göre

⁵⁵ Ebü'l-Mekârim, *Uşûlü't-tefkîr*, 50.

⁵⁶ İbn Cinnî, *el-Haşâis*, 1/393.

⁵⁷ Sîrâfî, *Ahbârü'n-naḥviyyîne'l-Başriyyîn*, 69; Süyûtî, *el-İktirâh*, 157; Dayf, *el-Medârisü'n-naḥviyye*, 160; Kılıç, “Kûfiyyûn”, 26/345.

şairler 4 kısma ayrılır:

Câhiliyyûn: İmruülkays (ö. 25/645) ve A'shâ (ö. 7/629 [?]) gibi cahiliyede yaşayıp İslâm'a yetişemeyen şairlerin yer aldığı tabakadır.

Muhadramûn: Lebîd (ö. 40 veya 41/660 veya 661), Hassân b. Sâbit (ö. 60/680 [?]) gibi cahiliye döneminde yaşayıp İslâmî döneme de yetişen şairlerin tabakasıdır.

İslâmiyyûn/Mutekaddimûn: Cerîr (ö.110/728) ve Ferezdak (ö.114/732) gibi İslâmî devrin ilk zamanlarında yaşamış şairlerin tabakasıdır.

Müvelledûn/Muhdesûn: Beşşâr b. Bürd (167/783-84) ve Ebû Nüvâs (ö. 198/813 [?]) gibi şairlerin yer aldığı tabakadır. İslâmî dönem sonrasında günümüze kadar olan kısmı kapsar.⁵⁸

İlk iki tabakaya mensup şairlerin şiirleriyle ihticâc etme hususunda bir ihtilaf yoktur. Ancak Bağdâdî, üçüncü tabakadaki Ferezdak, Zürrumme (ö. 117/735) gibi şairlerin Ebû Amr b. Alâ', Abdullâh b. Ebî İshâk gibi âlimler tarafından lahn yaptıkları hususunda eleştirildiğini ve müvelled sayıldığını ifade etmiştir.⁵⁹ Her ne kadar hüccet kabul edilip edilmemesi hususunda kesin bir kaniya varılmasa da birçok âlimin bu tabaka şairlerinden şiir rivayet ettiği, bu kişilerin içinde Sîbeveyhi'nin ve Ahfeş el-Ekber'in de olduğu kayda değerdir. Nitekim Sîbeveyhi, kendisini hicvetmemesi için ilk müvelled şair sayılan Beşşâr b. Bürd'den istişhâdda bulunduğu iddia edilmiştir.⁶⁰ Kısacası Müvelled şairler hususunda farklı görüşler olmakla birlikte kendilerinden alınan malzemelerin delil kabul edilmesine cevaz verilmiştir.⁶¹

Bahsi geçen zaman sınırlandırması Basra ekolüne mahsustur. Kûfelilerin böyle bir ayrıma gitmeyip tüm tabaka mensuplarından şiir almayı caiz gördükleri ve kaidelerini bu rivayetler üzerine inşa ettikleri söylenmiştir.⁶² Görüldüğü üzere buldukları coğrafi konum gereği hadarî kimselerle iç içe olan Kûfeliler, çöl ehline uzak olmalarından dolayı kabile seçiminde seçici davranmadığı gibi şiir rivayeti alımında da Basralılar kadar titiz olmamışlardır. Ekoller arasındaki bu ihtilafı birkaç örnekle somutlaştırmak gerekir:

a. Lâm-ı ta'rîfli kelimeye nida harfinin gelmesinin caiz olup olmaması:

⁵⁸ Nahle, *Uşûlü'n-naḥvi'l-'Arabî*, 69. Bûkme - Kâsımî, *Nazariyyetü's-semâ' beyne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, 22.

⁵⁹ Abdülkâdir b. Ömer el-Bağdâdî, *Hiżânetü'l-edeb ve lübbü lübbâbi lisâni'l-'Arab*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî,1997), 1/5-6.

⁶⁰ Süyûtî, *el-İktirâh*, 59.

⁶¹ Nahle, *Uşûlü'n-naḥvi'l-'Arabî*, 69.

⁶² Nahle, *Uşûlü'n-naḥvi'l-'Arabî*, 71.

Kûfeli âlimler nida harfinin gelmesine cevaz verirken Basralılar aksini iddia etmişlerdir. Kûfe ekolü görüşünü recez bahrindeki şu şiiri delil göstererek ifade etmiştir:

فَيَا الْعُلَامَانَ اللَّذَانِ فَرًّا إِيَّاكُمَا أَنْ تَكْسِبَانِي شَرًّا

Ey kaçan iki çocuk

Bana günah kazandırmayın

Örnekte görüldüğü üzere (الْعُلَامَانَ) kelimesinin başına nida harfi gelmiştir.

Basralı âlimler buna cevaben lââm-ı ta'rîfin de nida harfinin de marifelik bildirdiğini, iki tane marifeliğin bir kelimedede birleşmeyeceğini ifade etmişlerdir. Şiirin (فَيَا الْعُلَامَانَ) kısmını ise (فَيَا أَيُّهَا الْعُلَامَانَ) şeklinde takdir etmişlerdir. Enbârî'nin *el-İnsâf* eserinin dipnotunda, beyitin İbn Ya'îş, Radiyyüddîn, Üşmûnî ve İbn Akîl tarafından istişhâd edildiği belirtilmiştir. Müttekaddim dönem âlimleri tarafından şahit olarak getirilmiş olmaması da Basra ekolünü destekleyici bir durumdur.⁶³

b. (سَوَادٌ) ve (بَيَاضٌ) sözcüklerinden ismi tafdîl ve taaccüb yapıp yapılamayacağı:

Kûfelilere göre (سَوَادٌ) ve (بَيَاضٌ) sözcüklerinden ismi tafdîl ve taaccüb yapılması caiz olup delilleri basît bahrindeki şu şiirdir:

إِذَا الرَّجَالُ شَتَّوْا وَاشْتَدَّ أَكْلُهُمْ فَأَنْتَ أْبَيْضُهُمْ سِرْبَالٌ طَبَّاحٌ

İnsanlar zor bir kış geçirdiğinde ve yiyecek bulmada güçlük çektiklerinde

Sen kıyafeti en beyaz olan olursun (Onların en cimrisi sen olursun)

(أَفْعَالٌ بِهِ) kalıbının (أَفْعَلُهُمْ) veyninde geldiğini, aynısının (أَبْيَضُهُمْ) kalıbı

için de mümkün olduğunu söylemişlerdir. İlaveten beyaz ve siyahın tüm renkler için asıl olduğunu ve böyle bir kaidenin sadece bu iki renk özelinde geçerli olabileceğini dile getirmişlerdir. Basralılar (أَفْعَالٌ بِهِ) ve (أَفْعَلُهُمْ) kalıplarının sadece fiillerde kullanıldığını, ayrıca şiirin şaz olduğunu ve buradaki durumun bir şiir zaruretinden ibaret olduğunu belirtmişlerdir.⁶⁴

c. Küsurat ifade eden sözcüklerin (عَشْرٌ) kelimesine izafe edilip edilmemesi:

Kûfeli âlimler nazarında bu durum caizdir ve recez bahrindeki şu şiir

⁶³ Enbârî, *el-İnsâf*, 1/274-276; Zebîdî, *İ'tilâfü'n-nuşra fi'htilâfi nühâti'l-Kûfe ve'l-Başra*, 46.

⁶⁴ Enbârî, *el-İnsâf*, 1/120-123; Zebîdî, *İ'tilâfü'n-nuşra fi'htilâfi nühâti'l-Kûfe ve'l-Başra*, 120-121.

delilleridir:

كُلِّفَ مِنْ عَنَائِهِ وَشَقْوَتِهِ بِنْتُ ثَمَّانٍ عَشْرَةَ مِنْ حِجَّتِهِ

Sıkıntı ve cefa ona yüklendi

On sekiz yaşında bir kızken

Beyitte görüldüğü üzere (ثَمَّانٍ) ve (عَشْرَةَ) kelimeleri izafet terkibi oluşturmuştur. Kûfeliler nezdinde küsurat bildiren sözcükler diğerleri gibi muzhardır. Dolayısıyla diğer isimler gibi izafet terkibi oluşturmaları da caiz olur. Basralı âlimler ise buradaki iki ismin tek bir isim oluşturduğunu ve birleşik bir ismin parçalarının birbirine izafe edilemeyeceğini söylemişlerdir. Birleşik isim tek bir şeye delalet etmekteyken izafet terkinde bir şeyin cüz'üne işaret edilir. Örneğin (قَبِضْتُ حَمْسَةَ عَشْرٍ) dendiğinde ifadenin tamamı, (قَبِضْتُ حَمْسَةَ عَشْرٍ) dendiğinde ise sadece (حَمْسَةَ) kastedilir. Buna ek olarak Kûfelilerin hüccet saydığı şiirin şairinin bilinmediğini ve delil olarak kullanılmasının doğru olmadığını dile getirmişlerdir.⁶⁵ Kaynaklara bakıldığında Ferrâ'nın *Me'âni'l-Kur'ân* eserinde bu şiirin yer aldığı görülmektedir. Ancak o da bu şiiri kendisine Ebû Sürvân el-'Uklî'nin inşâd ettiğini belirtmiştir.⁶⁶ Kendisinin hicri ikinci asrın son yarısında yaşadığı⁶⁷ bilgisi göz önünde bulundurulduğunda Basralı alimlerin esas aldığı zaman sınırlandırmasına uymadığı görülmektedir.

Nesir:

Arap gramerinin teşekkülünde şiir kadar önem arz eden bir diğer kaynak ise nesirdir. Kur'ân ve hadis dışındaki hitap, vasiyet, mesel, hikmet ve bazı bedevilerden nakledilen sözler şeklinde tanımlanmıştır.⁶⁸ Şiir rivayetlerinde yapılan zaman sınırlaması nesirde de söz konusudur. Nesir rivayetleri nahivciler tarafından iki döneme ayrılmıştır:

Birinci kısım İslam'dan önce 150 ve İslam'dan sonra 150 olmak üzere toplamda 300 yıllık bir dönemi kapsamaktadır. Sözüün uydurma olduğu, müvelled birisinden ya da sözüne güvenilmeyen bir kimseden alınmış olabileceği şüphelerini defetmek için rivayetlerin alındığı ravinin belli olması

⁶⁵ Enbârî, *el-İnşâf*, 1/252-253; Zebîdî, *İ'tilâfü'n-nuşra fi'htilâfi nühâti'l-Kûfe ve'l-Basra*, 43.

⁶⁶ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî, Muhammed Ali en-Neccâr ve Abdülfettâh İsmâil eş-Şelebî (Mısır: Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, ts.), 2/34.

⁶⁷ Fuat Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabi*, çev. Arafe Mustafa (İmam Muhammed b. Suûd İslâm Üniversitesi, 1988), 1/55.

⁶⁸ Ebû'l-Mekârim, *Uşûlü't-tefkîr*, 49; Çıkar, *Kıyas*, 61.

şarttır.⁶⁹ Ravinin çöl veya şehir ehlerinden olması gibi bir zorunluluk yoktur.

İkinci kısım ise hicri dördüncü asrın başlarına kadar süren dönemdir. Bu dönemi diğerinden ayıran nokta çöl ehlerinden alınan rivayetler hüccet sayılıp şehir ehlerinden alınanlara itibar edilmemiştir.⁷⁰ Bağdâdî *Hizânetü'l-edeb* eserinde bu görüşü destekleyen şu sözlerine yer vermiştir: "Edeb ilmi; lügat, sarf, nahiv, me'ânî, beyân ve bed'î olmak üzere altı tanedir. Bunların ilk üçünde sadece Arap kelimeleri ile istişhad edilir. Diğer üçünde ise müvelledlerin sözleri de devreye girer."⁷¹

Basra ekolü belirtilen dönem sınırlamasına riayet ederken Kûfeliler yine mütesâhil davranmış ve şiirde olduğu gibi, herhangi bir sınırlandırma yapmaksızın tüm rivayetlere itibar etmişlerdir.⁷² Durumu somut bir hale getirmek için birkaç örnek vermek yerinde olacaktır:

a. (قُلْتُ) *babının zan ifade etmesi:*

Bir sözün söylendiğini ifade eden "kavl fiilleri"nin bazen zan anlamına geldiği bilinmektedir. Ancak bunun gerçekleşmesi için bazı şartların sağlanması gerekir. Bunlar: fiilin muzâri sigasında olması, bir istifham edatıyla muttasıl olması ve muhatap zamirine isnat edilmesidir.⁷³ (أَتَقُولُ أَحَاكَ قَادِمًا عَلَيْنَا) cümlesi söz konusu şartları taşıyan bir örnektir. Kûfe ekolüne göre fiilin muhatap zamirine isnat edilmesi gerekirken Basra ekolüne göre fiilin muhatap zamire isnadı gerekmemektedir. Bu şartın ihlal edilmesinin, kavl fiillerinin zan anlamına gelmesine bir engel teşkil etmeyeceğini belirtmişlerdir.⁷⁴ Zira Sîbeveyhi, hocası Ebü'l-Hattâb'ın "*Arapçalarına güvenilen insanlar -ki onlar Benî Süleym'dir- kavol anlamını ifade eden fiillerin zannı da kapsadığını söylediler*" sözünü delil olarak zikretmiştir.⁷⁵

⁶⁹ Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 1/15.

⁷⁰ Ebü'l-Mekârim, *Uşûlü't-tefkîr*, 50.

⁷¹ Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 1/5.

⁷² Nahle, *Uşûlü'n-naḥvi'l-'Arabî*, 59.

⁷³ Ebü İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtîbî el-Gırnâtî, *el-Maḳâşidü's-şâfiye fi şerhi'l-Hulâsati'l-kâfiye (Şerhu Recezi İbn Mâlik)*, thk. Muhammed İbrâhîm el-Bennâ (Mekke: Ma'hadü'l-Buhûsi'l-İlmiyye ve İhyâi't-Turâsi'l-İslâmi bi Câmia Ümmi'l-Kurâ, 2007), 2/496.

⁷⁴ Ebü Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî, *Şevâhidü't-tavzîh ve't-taşhîh li-müşkilâti'l-Câmi 'i's-şahîh*, thk. Tâhâ Muhsin (Bağdat: Mektebetü İbn Teymiyye, 1985), 150; Zebîdî, *İ'tilâfî'n-nuşra fi'htilâfi nühâti'l-Kûfe ve'l-Basra*, 134, Hulvânî, *Uşûlü'n-naḥvi'l-'Arabî*, 46.

⁷⁵ Ebü Bişr (Ebü Osmân, Ebü'l-Hasen, Ebü'l-Hüseyn) Sîbeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber

b. *Îzâ el-fücâiyyeden sonraki ikinci ismin nasıl okunacağı:*

Kûfe ekolü (قَدْ كُنْتُ أَظُنُّ أَنَّ الْعُقْرَبَ أَشَدُّ لَسَعَةً مِنَ الزُّبُورِ؛ فَإِذَا هُوَ إِيَّاهَا) *Ben akrep sokmasının eşek arısı sokmasından daha şiddetli olduğunu sanıyordum. Hâlbuki ikisi de aynıymış*, anlamına gelen cümlede izâdan (إِذَا) sonra gelen ikinci ismi nasb okuma görüşünü benimsemiştir. Bunu da Sîbeveyhi ile Kisâî arasında geçen münazara ile delillendirmişlerdir. Sîbeveyhi münazarada izâdan (إِذَا) sonraki iki ismin de merfû' olması gerektiğini yani (فَإِذَا هُوَ هِيَ) ifadesinin doğru, (فَإِذَا هُوَ) ifadesinin yanlış olduğunu belirtmiş, ancak Kisâî ve oradaki bedeviler tarafından hatalı bulunmuştur. Ayrıca Kûfeliler izânın (إِذَا) müfâcee manasında kullanıldığında mekân zarfı olduğunu, zarfın ise kendinden sonraki ismi ref' ettiğini, haberde ise (وَجَدَ) fiili gibi amel ettiğini söylemişlerdir. Buna mukabil Basralı âlimler cümledeki (هُوَ) zamirinin mübteda olduğunu ve bir haberinin olması gerektiğini belirtmişlerdir. (هُوَ) zamirinin merciinin eşek arısı, (هِيَ) zamirinin merciinin ise akrep olduğunu ifade etmişlerdir. Söz konusu cümle kaynaklarda (قَالَتِ الْعُرْبُ) ibaresiyle geçmektedir ve kim tarafından söylendiği meçhuldür.⁷⁶

3.2. Hadis-i Şerif:

Hadis, Efendimiz'in (s.a.v.) sözleriyle onun fiillerini ve tasviplerini bildiren haberler anlamına gelmektedir.⁷⁷ Dil âlimlerinin ilgi alanına giren ise bu tanımın "söz" kısmıdır. İslami ilimlerde Kur'ân'dan sonra en önemli kaynağın hadis olduğu hususunda âlimler icmâ' etmiştir.⁷⁸ Ancak nahivciler hadisleri delil kabul etmede Kur'ân ve Arap sözündeki gibi bir tutum sergilememişlerdir.

el-Hârisî, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1988), 1/124; Zebîdî, *Î'tilâfî'n-nuşra fi'htilâfi nühhâti'l-Kûfe ve'l-Başra*, 134; Hulvânî, *Uşûlü'n-naħvi'l-'Arabî*, 46.

⁷⁶ Enbârî, *el-İnşâf*, 2/576-577; Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf (Beirut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001), 12/104-105; Zebîdî, *Î'tilâfî'n-nuşra fi'htilâfi nühhâti'l-Kûfe ve'l-Başra*, 66; Akçakoca, *Basra ve Kûfe Ekollerinin Terminoloji Tartışmaları*, 40-41.

⁷⁷ Mehmet Yaşar Kandemir, "Hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/27.

⁷⁸ Nahle, *Uşûlü'n-naħvi'l-'Arabî*, 46.

Arapların en fasihinin Resulullah (s.a.v.) olduğu hususunda bir hilaf yoktur.⁷⁹ Şayet hadisin peygamberimize (s.a.v.) nisbeti sahihse ve hadisi kendi lafızlarıyla söylediği sabit olduysa ihticâc noktasında kullanılmaması için bir sebep yoktur. Ancak nahiv âlimleri bu şartları sağlayan hadislerin çok az sayıda ve oldukça kısa olduğunu belirtmişlerdir. Hadislerin büyük çoğunluğu Arap olmayan raviler tarafından lafzen değil manen rivayet edilmiştir. A'cemiler tarafından rivayet edilmesi sebebiyle ifadelere kasıtlı olmasa da lahn karışmış olma ihtimali doğmuştur. Rivayet edilme esnasında ekleme ve çıkarmalar, lafızların yerlerinin değiştirilmesi gibi durumların meydana gelmesiyle beraber bir hadisin muhtelif ibarelerle rivayet edilmesi mümkün hale gelmiştir.⁸⁰ Bu nedenlere ek olarak fasih kaynaklara daha rahat bir şekilde ulaşabildiklerinden ötürü her iki ekol de hadisleri delil olarak kullanma hususunda ihtiyatlı davranmıştır.⁸¹

İlk nahiv kitabı müellifi Basralı âlim Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ında zikredilen hadislerin sayısının on parmağı geçmediği söylenmiş,⁸² çeşitli kaynaklarda bu rivayetlerin sayısının yedi⁸³ veya sekiz⁸⁴ olduğuna işaret edilmiştir. Sîbeveyhi, daha önce Kur'ân'dan zikrettiği delilleri kuvvetlendirmek ya da farklı manalara delalet edecek muhtelif i'rab çeşitlerini açıklamak amacıyla hadisleri kitabına almıştır. Bunu yaparken hadislerin senedini zikretmemiş, sanki Arap sözünden alıntı yaparmışçasına (وَأَمَّا فَوَهُمْ), (وَمِنْ ذَلِكَ), (كَمَا قَالَ) gibi ifadeler kullanmıştır.⁸⁵

Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ından bu duruma bir örnek zikretmek yerinde olacaktır:

a. *Tenâzu'* :

Bilindiği üzere *tenâzu'*; iki veya daha fazla amilin, kendilerinden sonra zikredilen bir veya daha fazla mamülde amel etme noktasında çekişmeleridir.⁸⁶ Sîbeveyhi her iki amilin de amel etmesinin caiz olduğunu belirtmekle beraber

⁷⁹ Efgânî, *Fî uşûli'n-naḥv*, 47; Temmâm Hassân, *el-Uşûl* (Kahire: 'Âlemü'l-Kütüb, 2000), 93, 94.

⁸⁰ Süyûtî, *el-İktirâḥ*, 45.

⁸¹ Ebü'l-Mekârim, *Uşûlü't-tefkîr*, 48; Bûkme - Kâsımî, *Nazariyyetü's-semâ' beyne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, 26-30.

⁸² Benlî, *Ebû İshâk eş-Şâtîbî'de Nahiv Usûlü*, 105.

⁸³ Nahle, *Uşûlü'n-naḥvi'l-'Arabî*, 48.

⁸⁴ Hulvânî, *Uşûlü'n-naḥvi'l-'Arabî*, 52.

⁸⁵ Nahle, *Uşûlü'n-naḥvi'l-'Arabî*, 48.

⁸⁶ Ğalâyînî, *Câmiu'd-durûs*, 447; Abdurrahman Özdemir, "Arapça'da İki veya Daha Fazla Yüklemin Bir Ögeyi Sahiplenme Mücadelesi: *Tenâzu'*"; Akçakoca, "Arap Dilinde *Tenâzu'*", *Dirî Araştırmalar* 8/22 (2005), 301; Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi 45 (Ocak 2016), 263.

mamüle yakınlığı sebebiyle ikinci amilin amel ettiğini söylemiştir. Durumu önce (وَالْحَافِظِينَ فُرُوجَهُمْ وَالْحَافِظَاتِ وَالذَّاكِرِينَ اللَّهَ كَثِيرًا وَالذَّاكِرَاتِ) “ırzlarını koruyan erkekler ve ırzlarını koruyan kadınlar ve Allah'ı çok zikreden erkekler ve (çok) zikreden kadınlar”⁸⁷ ayeti ile delillendirmiş, ardından delilini güçlendirmek amacıyla (وَنَخْلَعُ وَنَتْرُكُ مَنْ يَفْجُرُكَ) “Nimetlerini inkâr eden ve sana karşı geleni bırakırız.”⁸⁸ hadisini zikretmiştir. Bunu yaparken de (مِثْلُ ذَلِكَ)⁸⁹ ibaresini kullanmıştır.⁸⁹

Kûfeli âlim Ferrâ'nın “Me'âni'l-Kur'ân” eserinde zikredilen hadislerin sayısının on üç⁹⁰ veya on altı⁹¹ olduğuna ve bu hadislerden sadece dört tanesiyle sarahaten ihticâc ettiğine dair rivayetler vardır.⁹² Konuyu şu şekilde örneklendirmek mümkündür:

a. Emr-i hâzırın başında lâm ve muzâraat harfinin gelmesi:

Ferrâ' (قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَبِرَحْمَتِهِ فَبِذَلِكَ فَلْيَفْرَحُوا) “Söyle onlara, (sevineceklerse) Allah'ın lutfu ve rahmetiyle, evet bununla sevininler.”⁹³ ayetinin genel okuyuşunun bu şekilde olduğunu belirtmiştir. Ancak Zeyd b. Sâbit (فَلْيَفْرَحُوا) kelimesini (فَلْيَفْرَحُوا) olarak okumuş ve Übey b. Ka'b'ın (فَبِذَلِكَ فَافْرَحُوا) kıraati de fiilin emri hazır okunması gerektiğini desteklemiştir. Ferrâ' delili desteklemek amacıyla Efendimiz'den (sav) (لِتَأْخُذُوا مَصَافِكُمْ)⁹⁴ şeklinde bir hadisin işitildiğini zikretmiştir. Ancak bilindiği üzere Arapların genel kullanımında emri hazır sigasındaki lamü'l-emr ve muzâraat harfi olan (تاء) hafzedilip fiilin başına vasıl hemzesi getirilir. Zikredilen örneklerdeki gibi bir okunuş Araplardan çok az

⁸⁷ el-Ahzâb 33/35.

⁸⁸ Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî, *el-Muşannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Lübnan: Dâru't-Tâc, 1989), “Nafile namaz, İmamlık ve Farklı Meseleler”, (No. 6793).

⁸⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/74; Zebîdî, *İ'tilâfü'n-nuşra fi'htilâfi nühâti'l-Kûfe ve'l-Başra*, 135.

⁹⁰ Hulvânî, *Uşûlü'n-naḥvi'l-'Arabî*, 52.

⁹¹ Benli, *Ebû İshâk eş-Şâtîbî'de Nahiv Usûlü*, 105.

⁹² Hulvânî, *Uşûlü'n-naḥvi'l-'Arabî*, 52.

⁹³ Yûnus 10/85.

⁹⁴ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Matbaa İsâ el-Bâlî el-Halebî ve Şürekâhu, 1955), “Hac”, 51, (No. 1297).

duyulmuştur.⁹⁵

Yukarıda verilen örnekler göz önünde bulundurulduğunda her iki ekolün de hadislerle delil getirmekten kaçındığı görülmektedir. Ancak hadislerin hüccet sayılmasını men' ettiklerine dair herhangi bir beyanda bulunmamışlardır. Hicri IV. asırdan sonra gelen müteahhir dönem âlimleri, ellerinde yeterince kaynak olmamasından ve kaidelerini dayandıracak yeni asıllar arayışı içinde olduklarından dolayı hadisi bir delil kaynağı olarak kullanmışlardır.⁹⁶ Hatta bazı âlimlere göre hadisin delil olarak istimali Arap sözünün istimalinden evladır. Zira Efendimiz (s.a.v.) Arapların en fasihidir.⁹⁷ İhticâc edilme noktasında ihtilaf edildiği için bu kaynağı en sonda zikretmeyi uygun gördük.

Sonuç

İslâmîyet ve beraberindeki fetih hareketleri sonrasında Arap olmayanların İslâm'la tanışmasıyla Arapça öğrenimine olan yönelim artmış, bunun neticesinde dil hataları artmıştır. Bu hatalar Kur'ân'ın yanlış anlaşılmasına sebebiyet verdiği için gramer kurallarının yazılı olarak ortaya konulması için birtakım faaliyetlere başlanmıştır.

Alana dair ilk çalışmalar Basra'da yapılmış olup Kûfeli alimler o sırada farklı ilimlerle iştigal etmeleri sebebiyle yaklaşık bir asır sonrasında bu alana dahil olmuşlardır. Basralılardan ders alıp nahiv ilmini Kûfe'de yaymışlardır. Zamanla bu iki ekol arasında coğrafi konum, malzeme azlığı ve niteliği, rekabet duygusu, kaynaklara farklı açılardan yaklaşma, siyasi sebepler gibi nedenlerden ötürü ihtilaflar meydana gelmiştir. Nahiv kurallarının ortaya konmasında temel kaynak olan semâ' metodunu ele aldığımızda her iki ekolün bu kaynağı yaklaşımının farklı olduğu görülmüştür.

Semâ'nın dayandığı üç kaynak olup bunlar Kur'ân-ı Kerîm ve kıraatleri, hadis ve Arap sözüdür. Basralılar mütevâtir ve sahih kıraati hüccet saymış, geri kalan kısımda ise kıraati yok saymayıp te'vile başvurmuşlardır. Ancak Kûfeliler tüm kıraatlere delil olma nazarıyla yaklaşp şaz kıraatleri görüşlerini delillendirirken kullanmışlardır. Ekollerin Kur'ân-ı Kerîm ve kıraatlerine karşı sergiledikleri tutuma yönelik zikrettiğimiz örneklerde de yaklaşımlar açık bir şekilde görülmektedir.

İki ekol mensupları da hadisle ihticâc etme hususunda menfi bir ifade

⁹⁵ Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/469-470.

⁹⁶ Ebü'l-Mekârim, *Uşûlü't-tefkîr*, 48.

⁹⁷ Benli, *Ebû İshâk eş-Şâtîbî'de Nahiv Usûlü*, 107.

kullanmamakla beraber eserlerinin çok az bir kısmında hadis metinlerine yer vermişlerdir. Ancak eserlerinde zikrettikleri hadisleri genelde Efendimiz'e (s.a.v.) nispet etmeyip Arap sözü gibi nakletmişlerdir. Efendimiz'e (s.a.v.) nispet edilen yerler de olmakla beraber hadis metnine hüccet olarak yer vermeyip Kur'an'dan ya da Arap sözünden aldıkları delilleri desteklemek için hadisleri eserlerine almışlardır. Bu tavır da dönem âlimlerinin hadisle ihticâcı tercih etmediklerini göstermektedir.

Semâ'nın dayandığı bir diğer kaynak olan Arap kelamı, nesir ve şiir olmak üzere ikiye ayrılır. Ekollerin rivayet toplarken belirledikleri kıstaslar birbirinden farklılık göstermiştir. Basra ekolü belli kabilelerden şiir ve nesir rivayeti alırken Kûfe ekolü çöl ehline de uzak olması göz önünde bulundurularak kabile konusunda seçici davranmayıp Basra'nın esas aldığı kabileler dışındakilerin de rivayetlerini hüccet olarak görmüştür. Basra ekolü rivayetlerin meçhul olmaması hususunda oldukça titiz davranmıştır. Ancak, Kûfe ekolünün zikrettiği delillerde kimin söylediği belli olmayan rivayetlere de yer verdiği görülür. Aynı şekilde Basra ekolü şiir ve nesir malzemelerini belli bir zaman sınırlandırmasına tabi tutup kullanma yoluna gitmiştir. Ancak Kûfe ekolü Basra'ya nazaran daha az malzemeye ulaşması hasebiyle böyle bir sınırlama yapmayı geç dönem rivayetlerine de itibar etmiştir. Çalışmamızda yer verdiğimiz örnekler ekollerin şiir ve nesirdeki seçiciliğini ortaya koymaktadır.

Görüldüğü üzere Basra ekolü semâ' metodunda daha ihtiyatlı bir tutum sergilemiş olup Kûfe ekolü bahsi geçen nedenlerden ötürü Basra'ya nazaran müsamahakâr olmuştur. Çalışmamız vasıtasıyla ekollerin Semâ'a ve dayandığı kaynaklara olan bakış açısını, verdiğimiz örnekler üzerinden somutlaştırmaya gayret ettik.

Kaynakça | References

- Akçakoca, Basra ve Kûfe Ekollerinin Terminoloji Tartışmaları -Mansûb Cümle Elemanları Örneğinde, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Akçakoca, "Arap Dilinde Tenâzu'", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi, 45, (Ocak 2016), 261-287.
- Altıkulaç, Tayyar. "Kisâî", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 26/69-70. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Avn, Hasan, el-Lugatu ve'n-nahv, İskenderiye: Matbaatu Royâl, 1952.
- Bağdâdî, Abdülkâdir b. Ömer. Hızânetü'l-edeb ve lübbü lübâbi lisâni'l-'Arab, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Kahire: Mektebetü'l-hâncî, 4. Basım, 1997, 1. Cilt.
- Bakırcı, Selami-Demirayak, Kenan. Arap Dili Grameri Tarihi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 2001.
- Benli, Ali. Ebû İshâk eş-Şâtıbî'de Nahiv Usûlü, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Bûkme, Hâcer- Kâsımî, Nuseyra. Nazariyyetü's-semâ' beyne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn min hilâli kitâbi'l-İnsâf fî mesâili'l-hilâf li İbni'l-Enbârî, Cezair: Ahmed Diraye Edrar Üniversitesi, Edebiyat ve Dil Fakültesi, 2022.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. el-Beyân ve't-tebyîn, Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 2002, 1. Cilt.
- Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Muhammed Ali b. Yusuf el-Cezerî. en-Neşr fî kırâati'l-'aşr, thk. Ali Muhammed Debbâ', Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-'ilmîyye, ty., 1. Cilt.
- Çıkar, Mehmet Şirin. Kıyas: Bir Nahiv Usûl İlmi Kaynağı, Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2019.
- Çörtü, Mustafa Meral. Arapça Dilbilgisi Nahiv, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 22. Basım, 2019.
- Dayf, Ahmed Şevkî Abdüsselâm. el-Medârisü'n-naḥviyye, Dâru'l-ma'ârif, ts.
- Ebû'l-Mekârim, Ali. Usûlü't-tefkîri'n-naḥvî, Kahire: Dâru ḡarîb, 2007.
- Efgânî, Saîd. Fî usûli'n-naḥv, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1987.
- Efgânî, Mîn târihi'n-naḥv, Beyrut: Dâru'l-fiker, ts.
- Enbârî, Ebû'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydullâh. Nüzhetü'l-elibbâ' fî ṭabaḳâti'l-üdebâ', thk. İbrâhîm es-Sâmerrâî, Zergâ': Mektebetü'l-menâr, 3. Basım, 1985.
- Enbârî, el-İnsâf fî mesâ'ili'l-hilâf, Mektebetü'l-asriyye, 2003, 6. Cilt.
- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluḡ el-Fârâbî et-Türkî, Kitâbü'l-Ḥurûf, thk. Muhsin Mehdî, Beyrut: Dâru'l-Meşriḳ, 2. Baskı, 1990.
- Ferrâ', Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî. Me'âni'l-Kur'ân, thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî, Muhammed Ali en-Neccâr ve Abdülfettâh İsmâil

- eş-Şelebî, Mısır: Dâru'l-Misriyye li't-te'lîf ve't-terceme, ts., 1. Cilt.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. el-Kâmûsü'l-muḥîṭ, thk. Mektebu't-tahkîki't-turâs fî müessesetî'r-risâle, Beyrut: Müessesetü'r-risâle li't-tibâa ve'n-neşr ve't-tevzî', 8. Basım, 2005.
- Geylani, Mahfuz. Basra ve Kûfe Ekolleri Arasındaki Nahiv Tartışmaları, Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2018.
- Geylani, Mahfuz. "Arap Dil Ekolleri ve Önde Gelen Temsilcileri", İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi, 6/1, (2020), 205-235.
- Ğalâyînî, Mustafâ. Câmi' u'd-dürûsî'l-'Arabîyye, Kahire: Dâru'l-hadîs, 2005.
- Hasrân, Abdullah b. Hamed, Merâhîlu tatavvurî'd-dersî'n-nahvî, İskenderiye: Dâru'l-ma'rifetî'l-câmiyye, 1993.
- Hassân, Temmâm, el-Uşûl, Kahire: 'Âlemü'l-kütüb, 2000.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî. Târîhu Bağdâd, thk. Beşşâr Avvâd Marûf, Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 2001, 12. Cilt.
- Hulvânî, Muhammed Hayr. Usûlü'n-naḥvî'l-'Arabî, en-Nâşir el-atlasî, ts.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî. el-Ḥaşâ'îş, el-Hey'etü'l-Misriyyetî'l-'âmme li'l-kitâb, 4. Basım, ts., 1. Cilt.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî. el-Muşannef fi'l-eḥâdîs ve'l-âsâr, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, (Lübnan: Dâru't-tâc, 1989.
- İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, el-Fihrist, thk. Mustafâ eş-Şüveymî, Tunus, 1985.
- İnanç, Yonis. Teşekkül Sürecinde Nahiv-Kıraat İlişkisi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî, Şevâhidü't-tavzîḥ ve't-taḥḥîḥ li-müşkilâtî'l-Câmi'î'ş-şahîḥ, thk. Tâhâ Muhsin, Bağdat: Mektebetü İbn Teymiye, 1985.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. Lisânü'l-Arab, Beyrut: Dâru sâdır, 3. Basım, 1994, 15. Cilt.
- Kandemir, Mehmet Yaşar. "Hadis", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 15/27-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Kılıç, Hulûsî. "Kûfiyyûn", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 26/345-346. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Kılıç, "Basriyyûn", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 5/117-118. İstanbul: TDV Yayınları 1992.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli, çev. Mahmut Toptaş, İstanbul: Cantaş Yayınları, 2016.
- Lugavî, Ebû't-Tayyib Abdülvâhid b. Alî el-Halebî, Merâtibü'n-naḥviyyîn, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm, Kahire, t.s.
- Mahzûmî, Mehdî. Medresetü'l-Kûfe ve menhecûha fî dirâsetî'l-luğa ve'n-naḥv, Mısır: Mektebe ve matbbaa Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve evlâdihi, 2. Baskı,

- 1958.
- Müberra, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberra el-Ezdî es-Sümâlî, el-Mukteḏab, thk. Muhammed Abdülhâlik Azîme, Beyrut: 'Âlemü'l-kütüb, t.y., 4. Cilt.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. el-Câmi'u's-sahîh, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Kahire: Matbaa İsa el-bâlî el-Halebî ve şürekâhu, 1955.
- Nahle, Mahmûd Ahmed. Uşûlü'n-naḥvi'l-'Arabî, Beyrut: Dâru'l-ulûmi'l-Arabiyye, 1987.
- Sezgin, Fuat. Târîhu't-türâsi'l-'Arabi, çev. Araf Mustafa, İmam Muhammed b. Suûd İslâm Üniversitesi, 1988, 1. Cilt.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr (Ebû Osmân, Ebü'l-Hasen, Ebü'l-Hüseyn) Sîbeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî. el-Kitâb, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Kahire: Mektebetü'l-hâncî, 3. Baskı, 1988, 1. Cilt.
- Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzubân. Aḥbârü'n-naḥviyyîne'l-Başriyyîn, thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, Mısır: Mustafa el-babi el-Halebî, 1966.
- Süyûtî, el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân, thk. Merkezü'd-dirâseti'l-Kur'âniyye, Riyâd: Vezâratü's-şüûni'l-İslâmiyye, 1426 h., 2. Cilt.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. el-Müzhir fi 'ulûmi'l-luġa, thk. Fuât Alî Mansûr, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1998, 2. Cilt.
- Süyûtî, el-İktirâḥ fi uşûli'n-naḥv ve cedelih, thk. Abdülhakîm Atıyye, Beyrut: Dâru'l-Beyrut, 2006.
- Şâtîbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtîbî el-Gırnâtî. el-Makâşidü's-şâfiyye fi şerhi'l-Hulâşati'l-kâfiyye (Şerḥu Recezi İbn Mâlik), thk. Muhammed İbrâhîm el-Bennâ, Mekke: Ma'hadü'l-buhûsi'l-ilmîyye ve ihyâi't-turâsi'l-İslâmi bi Câmia Ümmi'l-Kurâ, 2007, 2. Cilt.
- Şâtır, Muhammed eş-Şâtır Ahmed Muhammed, el-Mucez fi neş'eti'n-naḥv, Kahire: Mektebetü'l-külliyât el-Ezheriyye, 1983.
- Tantâvî, Muhammed. Neş'etu'n-Nahv ve Tarihu Eşheri'n-Nuhat, Kâhire: Dâru'l-ma'ârif, 2.baskı, 1995.
- Temîmî, Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temîmî Ebû Bekir b. Mücâhid. Kitâbü's-Seb'a fi'l-kırâ'ât, thk. Şevkî Dayf, Mısır: Dâru'l-ma'ârif, 2. Basım, 1980.
- Tüccar, Zülfikar. "Ferrâ", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 12/406/408. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Zebîdî, Abdüllatif, İ'tilâfü'n-nuşra fi'htilâfi nühâti'l-Kûfe ve'l-Başra, thk. Târik el-Cenâbî, Beyrut 1987.
- Zeccâcî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî. Mecâlisü'l-'ulemâ', thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2. Baskı, 1983.
- Zeydân, Corcî b. Habîb. Târîhu'l-luġati'l-'Arabiyye, Beyrut: Dâru mektebeti'l-

hayât, 1983, 1. Cilt.

Zeyyât, Ahmed Hasan. Târîhu'l-eđebi'l-'Arabî, Kâhire: Dâru'n-nehda, ts.

Zübeydî, Ebû Bekir Muhammed b. Hasen. Ṭabaqâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luġaviyyîn,
thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Mısır: Dâru'l-ma'ârif, 2. Basım, ts.

Zübeydî, Saîd Câsim. el-Kıyâs fi'n-naḥvi'l-'Arabî: neş'etühü ve teṭavvürüh,
Amman: Dâru'ş-şürûk lí'n-neşr ve't-tevzî', 1997.